

Archieven in het Geding

Een Pak van Sjaalman voor Eric Ketelaar
bij zijn afscheid als hoogleraar archiefwetenschap
aan de Universiteit van Amsterdam op
28 mei 2009

Aangeboden door docent-onderzoekers
van de Archiefschool

redactie

Peter Horsman
Chris Streefkerk

Stichting Archiefpublicaties, 2009

s@p

SUSANNE NEUGEBAUER

“*Documents humains als schaduwbeelden van de tijd*”

De zelfbewuste archiefvorming van mr. E. C. van Dorp
(1872-1945) eerste Nederlandse studente in de rechten

*“Why, there is no protection, I replied.
What you have been and done’s not set aside.
Your files are you and file through one divide.*

*Burn your letters, burn your boats: no tide
Will ever wash away the ash you hide
Of pain, or love, or pain or love denied.”¹*

Afbeelding 1. Archivalia en voorwerpen uit het archief van E.C. van Dorp (beeldbank IIAV nr 100008510)

Afbeelding 2. E.C. van Dorp in advocatentoga in 1903 (beeldbank IIAV nr 100018607)

¹ Dit gedicht is van Edwin Morgan en draagt de titel ‘To the librarians, H.W. and H.H.’ In: *Virtual Realities, Manchester 1997*, geciteerd in: J. Dicken, “Twentieth-century literary archives: collecting policies and research initiatives” in: *New Directions in Archival Research*, ed. M. Procter & C.P. Lewis, Liverpool 2000, p 67.

Archief als leidraad

In dit artikel staat het archief van mr. E.C. van Dorp centraal. Voor mij was het archief er eerst, toen ik als archivaris begon met het proces van ordenen en beschrijven. Fases van vastlegging, selectie, opslag en acquisitie waren eraan voorafgegaan. Via het archief leren wij de persoon die het heeft gevormd kennen. Daarom bepaalt ook niet de levensloop van de archiefvormer, maar de structuur van het archief de opbouw van dit artikel. Vóór een archiveringsproces op gang komt, ontstaat bij de archiefvormer het bewustzijn dat gegevens voor later bewaard moeten worden. Bij Van Dorp begon dat op het moment toen zij aan het begin van haar rechtenstudie zich zelf als ‘een stukje geschiedenis’ ervoer.⁽¹⁾ Er volgt een proeve uit de begintijd van haar archiefvorming, die in dagboek-aantekeningen en brieven bewaard is gebleven, aangevuld met de inhoud van een concepttekst voor een lezing uit een fase waarin Van Dorp haar schrijvers-activiteiten professioneel² vastlegt.⁽²⁾ Aan de hand van een enveloppe ontvouwt zich het politieke leven van Van Dorp onder verwijzing naar correspondenties die in haar archief bewaard zijn gebleven.⁽³⁾ Rond haar promotie zien wij de eerste sporen van herinterpretatie van eerder gearchiveerde documenten. Dan wordt het mogelijke latere hergebruik van de gegevens door anderen misschien al in overweging genomen. Op grond van de structuur van het archief kunnen wij lacunes in sommige series vermoeden, over het ontstaan daarvan verzamelen wij aanwijzingen bij de archiefvormer zelf. Wat is vernietigd en wat is nog niet teruggevonden? Wat misschien niet overgedragen?⁽⁴⁾ Het moment waarin de archiefvormer op leeftijd door een nieuw opgericht herinneringsinstituut wordt benaderd heeft een ander archiveringsproces bij dit instituut (IAV) tot gevolg.⁽⁵⁾ Dat het persoonsarchief daadwerkelijk door het IAV 50 jaar later geacquireerd kon worden, bracht de ontsluiting van de documenten voor gebruik aan het rollen.⁽⁶⁾ Tenslotte breekt de auteur een lans voor het belang van unieke persoonsarchieven.⁽⁷⁾

Bewustzijn: Ik was echt een stukje geschiedenis!

Elisabeth Carolina, haar brieven tekent zij met ‘Liz’, of ‘Lizzy’, van Dorp is in 1899 rechten gaan studeren in Leiden. Zij is zevenentwintig jaar oud en heeft al een kandidaats in de letteren afgerond. Geïnteresseerd in talen, kunst, muziek en geschiedenis focust zij op politieke ontwikkelingen en ziet vooral het verband tussen staatspolitiek en economie. Samen met haar een jaar jongere broer Gerard, die chemie studeert, en haar moeder Adriane Elisabeth van Dorp-Verdam woont ze op de Nieuwe Rhijn 66a in Leiden. Zij leven van inkomsten uit grond- en huizenbezit. Haar vader, Gerard van Dorp, die in Semarang op Java een drukkerij en uitgeverij had opgericht, overleed in Arnhem, toen Lizzy 14 jaar oud was. Samen met haar moeder is zij lid van de *Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht*, opgericht in 1894. Van Dorp leest veel over de veranderende rol van de vrouw in de samenleving. Bijvoorbeeld het boek *Moderne vrouwen*, van de Zweedse schrijfster Laura

² Als advocate en kamerpolitica had Van Dorp een secretaresse in dienst die haar waarschijnlijk hielp met kranten lezen, brieven schrijven en archiveren.

Marholm, in het Nederlands verschenen in 1896. Met een van de zes in het boek *geportretteerde vrouwen*, de Russische wiskundige Sonja Kowalevska, identificeert Van Dorp zich sterk en later gebruikt zij haar voornaam als pseudoniem voor artikelen die zij schrijft voor de vrouwenbeweging. Zij heeft medelijden met haar nichten om zich heen, van wie zij vindt dat ze hadden moeten studeren, net als zij. Van Dorp vindt zichzelf niet alledaags. Mietje, hun huishoudster, vertelt haar, dat iedereen op straat haar nakijkt, ook al heeft ze het ‘allergewoonste japonnetje’ aan. Van Dorp geniet ervan in de belangstelling te staan. Op zaterdag gaat ze dansen in het Kurhaus in Den Haag. In haar dagboek noteert ze dan:

“Ik zit me bij dergelijke gelegenheden altijd te verwonderen. Dan denk ik: daar zit nu de studiemens, eerste Nederlandse kandidaat in de rechten, in een mooie jurk naar dansende, opgedirkte poppen te kijken.”³

Van Dorp is, toen zij zich in 1893 in Leiden in liet schrijven voor haar studie in de letteren, niet de eerste vrouwelijke student in Nederland, dat was Aletta Jacobs, die in 1871 haar studie medicijnen aan de Universiteit in Groningen begon. Ook was zij niet de eerste studente in de letteren, die heette Aleida Nijland. Een jaar vóór Van Dorp haar kandidaats in de letteren behaalt, in 1896, is Aleida de eerste vrouwelijke student die in de letteren promoveert. Van Dorp’s oom Jacob Verdam, die hoogleraar in de letteren aan de Leidse universiteit is, begeleidt de promotie van Aleida en Lizzy is haar paranimf. Wel is Van Dorp de eerste vrouw in Nederland die zich inschrijft als rechtenstudente in Leiden. Zij zal daar ook promoveren in de rechten op 7 juli 1903.⁴ Als zij in dat jaar haar advocatuur begint in Den Haag, heeft A.E. van der Hoek Kok in Rotterdam als eerste vrouwelijke advocaat in Nederland haar kantoor al geopend. De heren professoren P.J. Blok, F. Muller, H. Th. Colenbrander, H.B. Greven, S.J. Fockema Andreae en W. van der Vlugt stemden in met Van Dorp’s plannen voor de rechtenstudie mits zij er een thuisstudie van maakte. Al tijdens haar eerste studiejaren in Leiden was Van Dorp bevriend geraakt met Robert Fruin, wiens onderwijs zij heel erg waardeerde en die haar steunde om door te gaan met haar plannen voor de rechten.

“Hij zei: dat’t de enige ware weg was, dat een historicus econoom moest zijn enz. Ik was erg blij met zijn oordeel. Nu sta ik vaster dan ooit in mijn schoenen.”

Fruin was tot 1894 de eerste Nederlandse hoogleraar vaderlandse geschiedenis en werd opgevolgd door P.J. Blok. Van Dorp doelt in haar dagboek-aantekening op de toen moderne opvatting van Fruin en Blok dat geschiedschrijving gebaseerd moet zijn op de bestudering van staatsinrichting, politiek, godsdienst, kunst, recht, wet, economie en het alledaagse leven. Het onderzoeken van archiefdocumenten speelde daarbij een grote rol. Colenbrander was vanaf 1897 adjunct rijksarchivaris

³ Citaten zijn overgenomen uit de transcriptie van de dagboeken van Van Dorp gepubliceerd door A. van Steen, “De Dagboeken van Van Dorp (1893-1900) – De eerste rechtenstudente in Nederland die studeerde in Leiden,” p. 221-272, in: *Negentiende en twintigste jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2007/8*, Leiden 2008. De dagboeken zijn te vinden in het archief onder de inventarisnummers 376 en 377.

⁴ E.C. van Dorp, *Schadeloosstelling bij vernietiging of onbruikbaarmaking van eigendom door het openbaar gezag*, 1903

en had zijn promotie bij P.L. Muller over de patriotentijd gebaseerd op grondig archiefonderzoek in London, Berlijn en Parijs.⁵ Van Dorp's gesprek met Fruin over haar besluit de studierichting te wisselen duidt erop, dat zij toen al de weg van de economie wilde inslaan. Economie werd als aparte studie echter pas in 1937 ingericht zodat zij met deze wens rechten moest kiezen, waar de economie toen onderdeel van uitmaakte. Haar eerste publicatie, nog voor haar promotie, is een economisch opstel getiteld: *Economische Misverstanden*.⁶ Van Dorp zal zich ontwikkelen tot de eerste vrouwelijke econoom in Nederland.

Na haar kandidaats rechten wordt zij op handen gedragen door haar docent professor Jacques Oppenheim, Van Dorp's latere promotor. Zij leert hem kennen als een 'onbehouwen knorrepot' en kan een anti-joodse opmerking niet onderdrukken. Later ontvangt hij haar met een salvo van lofbetuigingen:

“mooi examen, prachtig judicium, goed jurist, als een meisje studeert, moet ze iets bijzonders zijn, dan moet ze examen doen zoals u. [...] Enfn, ik vond nu opeens dat ik het gewonnen heb bij de heren juristen. Glück auf!”

Na haar kandidaats bezoekt zij samen met 70 mannelijke medestudenten colleges die gegeven worden in het kleine auditorium.

“ik was echt een stukje geschiedenis toen ik binnen kwam – 't eerste meisje dat ooit die colleges bijwoonde. Iedereen hield zich natuurlijk alsof hij mij niet opmerkte en toch wist ik dat 70 paar ogen afwisselend op mij gericht waren.”

Waarschijnlijk zijn haar dagboek aantekeningen als een van de eerste vrouwelijke Leidse studenten uniek.⁷ Pas 15 jaar later maken de aantekeningen in de autobiografie van Annie Romein-Verschoor het vrouwelijke studentenleven in Leiden van 1914 tot 1920 voor ons opnieuw toegankelijk.⁸

Archiveren om te overleven of over te leveren

Van Dorp schreef haar plannen, belevenissen en gevoelens in haar dagboeken, die bewaard zijn gebleven naast vele andere documenten in haar persoonlijk archief. De dagboeken zijn als het ware nadere toegangen tot de brieven en opstellen die zij schreef. Wij hebben hier te maken met een archief met een rijkdom en verscheidenheid aan documenten van een zeker niet alledaagse vrouw voor haar tijd. Van Dorp's motivatie voor deze zelfdocumentatie blijkt onlosmakelijk samen te hangen met de ontwikkeling van deze jonge vrouw in haar omgeving die voor zo veel intellect, waarnemingsgave en oordeelsvaardigheid nog niet klaar schijnt te zijn. De aantekeningen in haar dagboek zijn voor Van Dorp dé mogelijkheid vast

⁵ www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/colenbrander [geraadpleegd 1-3-2009]

⁶ In: “Rechtsgeleerde opstellen” in *Juri Sacrum* 1901.

⁷ Maria Grever schrijft in: *Strijd tegen de stilte – Johanna Naber (1859-1841) en de vrouwenstem in geschiedenis*, 1994 op p. 115: “het is onbekend hoe vrouwelijke studenten de omgang met deze hoogleraren [Fruin, Colenbrander] in de geschiedwetenschappen ervoeren.”

⁸ Annie Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering, Herinneringen*, deel 1, 1970

te houden hoe zij zich in deze tot nog toe voor mannen voorbehouden wereld een plek veroverd. Zij schrijft daarover in haar dagboek:

“iets van mij moet blijven leven. [...] Ik stel me altijd voor hoe misschien een achterachternichtje over 100 jaar deze bladzij vindt en erin lezen zal en zich verbazen zal dat zo'n oud oudtante, nu allang dood, ook eens jong en bloeiend was.”

Zij is zich er wel degelijk van bewust dat een keuze voor een wetenschappelijke carrière betekent dat het niet voor de hand ligt om te trouwen en kinderen te krijgen. Zij zal niet de enige van de pioniersters in de wetenschap zijn en blijven wier burgerlijke staat de ongehuwde is. Al naar gelang in welke stemming zij verkeert kan zij van deze situatie genieten of ze betreuren. Zo schrijft zij in augustus 1899 de volgende twee fragmenten:

“In de laatste tijd in Leiden heb ik veel op't archief gewerkt, maar de registers zijn gruwelijk moeilijk te ontcijferen, van de Hooglandse kerk.⁹ 't Is anders heerlijk werken. Ik ben toch zo blij dat ik ben gaan studeren. Een heel leven krijgt daardoor een andere plooi. Wetenschap wordt en blijft het doel, hoewel andere en kleinere genietingen ook daaronder komen te staan. Dit is een heerlijk leven. En soms ben ik dankbaar dat mijn liefde zo gegaan is als het ging! Alles wat voor de meeste vrouwen een heel leven vult, dat heb ik in weinige rijke maanden doorleefd en nu is mijn ziel weer vrij en kan ik mijn leven verder aan mijn studie geven, een rijk, heerlijk, vol leven.”

[...]

“Als ik dan zo eenzaam dwaal, dan denk ik toch wel eens dat ik er niet voor gemaakt ben alleen door het leven te gaan, dat ik naast een ander moest gaan en dat een man dan trots op me kon zijn. Ik voel me zo jong, zo flink, zo fris, zo krachtig naar lichaam en geest zoveel levenskracht en levensvreugd. [...] Maar als ik trouwde, ik zou zoveel moeten hebben. Ik zou een positie willen hebben dat ik kon schitteren. Ik ben geen mens om een bescheiden zedige huisvrouw te worden”

Het volgende dagboek dat wij tot nu toe tot onze beschikking hebben, begint twintig jaar later, in 1918. Zij begint haar eerste notitie op 24 september, op de dag dat de rijksdagcommissie in Berlijn de deelname van de sociaaldemocraten in de regering bespreekt. Een voor Nederland bijzonder historisch moment: de Eerste Wereldoorlog is bijna afgelopen. Zij draagt haar dagboek op aan haar nicht Stan en haar vijf neven, zich bewust van het belang van “*documents humains*, schaduwbeelden van de tijd, afgescheiden van de persoon die ze naliet.”

⁹ In opdracht van prof. Blok deed zij onderzoek in het archief van de Hooglandse Kerk. De resultaten van door studenten verzamelde documenten verwerkte hij in zijn 8-delige *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, afgerond in 1907. Blok vond dat studerende vrouwen beter onder-archivarissen konden zijn, voor de ‘hogere wetenschappelijke rang’ waren zij volgens hem onbekwaam. In: *Maria Grever, Strijd tegen de stilte*, 1994, p.116.

Van Dorp gebruikt het beeld van de schaduwbeelden. Zal zij bewust refereren aan het gelijkenis van Plato, die het begrip ‘werkelijkheid’ relativeert door te vertellen over de mensen in de grot, die alleen de schaduwbeelden van voorwerpen zien en deze voor de werkelijke voorwerpen aanzien bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal en communicatie onderling? Van Dorp vermeldt haar commentaar op het dagelijkse nieuws uit kranten, dat zij in knipsels tussen de pagina’s van het dagboek voegt. Door haar waarneming te documenteren wil zij een bijdrage leveren aan het beeld van haar tijd in de hoop dat deze tijd later op grond van verschillende bronnen gereconstrueerd gaat worden. Hierbij staat zij geheel in de traditie van haar historische leermeesters die zelf ook de bronnen van het alledaagse leven opzochten om een bij benadering zo volledig mogelijk beeld te creëren van verleden en heden.

Inmiddels, zo schrijft Van Dorp in haar dagboek, had zij in 1915 de advocatuur aan de wilgen gehangen: “Het streed tegen mijn hele vrouwennatuur”.

Van Dorp deelde de destijds heersende opvatting over de inferioriteit van vrouwen in het wetenschapsbedrijf en in vrije beroepen: al in 1904 meldde zij tijdens een lezing over de rol van de juriste op het Internationale Vrouwencongres in Berlijn dat:

“Frauen, die es noch nicht gewöhnt sind, ihre Arbeit als etwas Selbstverständliches anzusehen, einen falschen Massstab an ihre Leistungen anlegen. Auch die Presse trägt dazu bei, dass ‘zuviel aus ihnen gemacht wird’.”¹⁰

In 1913 spreekt zij voor de Groningse Vereniging Conamur over *de Vrouw in de Wetenschap*. Zij huldigt tijdens haar lezing de opvatting van Gerard Heymans, grondlegger van de Nederlandse psychologie, die twee jaar daarvoor gebaseerd op interviews van Nederlandse hoogleraren, tot de conclusie komt, dat vrouwen in de wetenschap niet productief maar receptief zouden zijn en dat hun gemoed hun wetenschappelijke carrière in de weg staat.¹¹ Van Dorp vat samen:

“De vrouw kan nooit zoveel voor de wetenschap worden als den man, alleen in het huiselijk leven vindt zij de warmte die zij nodig heeft voor haar gemoed. Algemeen vrouwenlot is, dat de wetenschap geen geluk geeft.”¹²

Wat de rechtenstudie betreft zou het passender zijn als vrouwen, gepromoveerd in de rechten, naast een vrij beroep zoals de advocatuur ook in uitvoerende ambten, bijvoorbeeld als griffier zouden kunnen werken, zo beëindigt zij haar lezing. In feite geeft zij aan dat het beroepsspectrum zich nog niet genoeg geopend heeft voor academisch geschoolde vrouwen.

¹⁰ Marie Stritt, *Der Internationale Frauenkongress in Berlin 1904*, 1905 p. 138. Van Dorp begeleidde haar moeder naar het congres, die op dat moment voorzitter van de Nationale Vrouwenraad van Nederland was. Aletta Jacobs en Barones A. van Hogendorp waren ook aanwezig.

¹¹ Gerard Heymans, *Psychologie der Vrouwen*, Amsterdam, 1911. Voordat hij de interviews inzette voor zijn onderzoek had hij voor het probleem gestaan dat de pure feiten voor hem en minder bruikbaar resultaat leverden: er waren in de onderzochte periode 1903-1908 meer vrouwen dan mannen gepromoveerd en ook nog eens met betere resultaten [...]. *Maria Grever, Strijd tegen de stilte*, p. 118.

¹² Concept lezing op 01-03-1913, inv.nr 924.

Toch moet Van Dorp in een behoorlijke emotionele en intellectuele spagaat hebben geleefd als wij ons realiseren dat haar situatie een andere was dan die welke mannen voor vrouwen in het wetenschapsbedrijf op het oog hadden: zij was ongetrouwd gebleven, leefde met haar moeder, werkte hard en was een veel-schrijver. Zij wou invloed hebben en voelde zich verantwoordelijk een bijdrage te leveren tot de verbetering van maatschappelijke misstanden. Enkele maanden voordat zij de lezing in Groningen hield was het haar weer eens gelukt haar geliefde naar Moskou te volgen. Van Dorp had hem in 1901 leren kennen, op dat moment was hij directeur van de *Amsterdamsche Bank*: Gerard Vissering.¹³ Hij is een getrouwde man met kinderen. Toch organiseren zij af en toe geheime ontmoetingen waardoor Van Dorp kan blijven hopen op een volwaardige relatie met de veelbelovende bankier, met wie zij zich intellectueel zeker kan meten. Van Dorp wil alles, een zelfstandig bestaan als econome en haar geluk met de man organiseren van wie zij houdt. Een scheiding tussen haar geliefde en diens vrouw, en als dat niet lukte op zijn minst toch een kind van hem, dat waren haar dromen.¹⁴ Maar het zou anders lopen: als Vissering’s echtgenote in 1924 sterft, trouwt hij twee jaar later met een ander.

Na de sluiting van haar advocatenkantoor in 1915 ging Van Dorp als secretaresse in de chemische fabriek van haar broer werken. Tegelijkertijd schreef zij economische artikelen¹⁵ en bestudeerde het archief van de *Nederlandsche Handels-Maatschappij* voor een historisch onderzoek.¹⁶

Het dagboek zit vol met politiek commentaar op de Europese ontwikkelingen na de Eerste Wereldoorlog. Voor het nageslacht geeft Van Dorp een overzicht van prijzen van levensmiddelen en luxegoederen naast lonen om zo en passant een sociaal-economische bron achter te laten. Zij schrijft over haar nieuwe projecten, literatuur, ontmoetingen, vrijetijdsbesteding. Na een bezoek aan een ongetrouwde buurvrouw filosofeert zij over de zin van het vrouwelijk bestaan. Zij scheidt bevrediging in het schrijven van boeken. Maar ook, zo vindt zij, is dat niet alles:

“Dat is de grootsheid van de vrouw dat zij van nature alleen dat zocht: niet te doen maar te zijn. Daarom staat zij zo dicht bij de natuur. Daarom is zij de moeder van al wat leeft. Daarom is het lot der eenzame vrouw zo verschrikkelijk.”

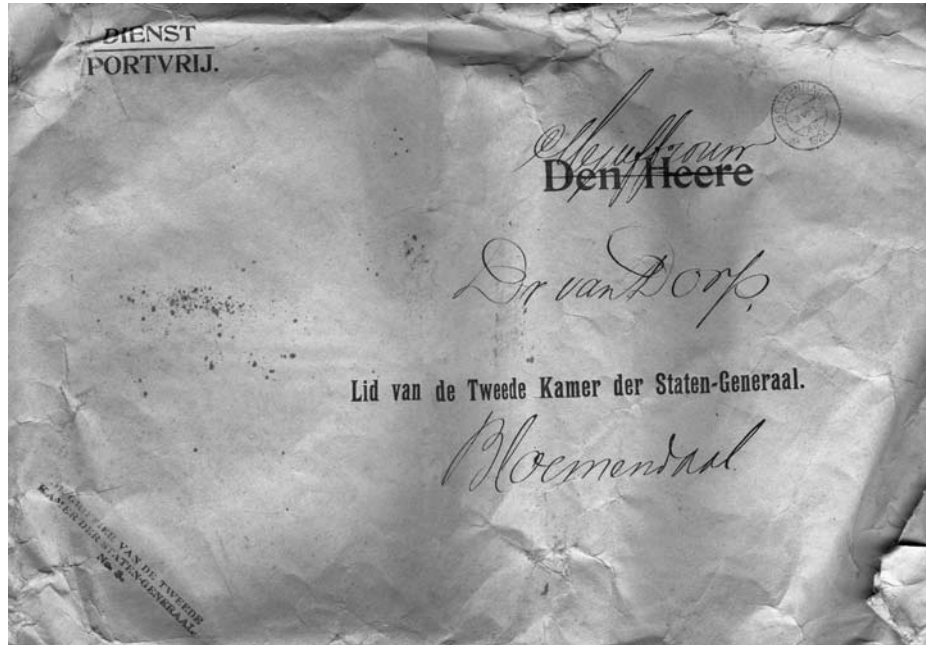
¹³ Meer over het leven van de man die in Van Dorp’s leven een grote rol speelde zie: www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/vissering [geraadpleegd 1 maart 2009]

¹⁴ Briefwisseling 1913 tussen Van Dorp en Thérèse Schwartze, zie inv.nr 164.

¹⁵ Vanaf 1915 had Van Dorp als recensente voor *De Economist* gewerkt, vanaf 1919 was zij redactielid: “samen met de andere twaalf mannen op de omslag, dat vind ik héél prettig!” *Dagboek* inv.nr 378, p. 81.

¹⁶ De studie dijde uit tot een werk van 300 p dat uiteindelijk niet werd uitgegeven. Een compleet concept bevindt zich in inv. nr 684

Een enveloppe als pars pro toto: Van Dorp in de Tweede Kamer

Afbeelding 3. Van Dorp's archiveringssysteem: in deze enveloppe bewaarde zij krantenknipsels over de Liberale Staatspartij 'De Vrijheidsbond'. Het ambtenarenapparaat in Den Haag beschikte in 1924 nog niet over enveloppen passend bij een vrouwelijk lid van de Tweede Kamer. Inv.nr 1121.

We kunnen er niet omheen: de enveloppe en met hem een groot deel van het archief van Van Dorp informeert ons over de activiteiten van een van de eerste vrouwen die na het verkrijgen van het actieve kiesrecht plaats namen in de Tweede Kamer. Van Dorp deed dat van 1922 tot 1925 voor de Liberale Partij. Waarschijnlijk was Van Dorp al vanaf de oprichting in 1921 lid van de Liberale Staatspartij 'De Vrijheidsbond'. De Vrijheidsbond was ontstaan uit een zevental liberale groeperingen en partijen. In de Vrijheidsbond was van meet af aan een vrouwengroep actief om de emancipatoire belangen te behartigen. Van Dorp stond sceptisch tegenover deze vrouwengroep omdat zij het niet meer nodig vond dat vrouwen met hun recent verworven rechten apart binnen de partij gingen opereren. Zij ervoer het juist als uitdaging nu als goed onderlegde econome en politica te participeren op alle politieke terreinen. Zij besloot mede daarom zich op de kieslijst van de nieuwe Liberale Partij van de 85-jarige S. van Houten te laten plaatsen. Het was ook een strategische keuze van Van Dorp. Ze hoopte zo een kans te maken op een zetel in de Tweede Kamer. Haar handelwijze leverde haar de felle kritiek van Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck op, die een belangrijke rol in de vrouwengroep van de Vrijheidsbond speelde. Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck wilde ook voor een kamerzetel in aanmerking komen, maar dat lukte haar binnen de Vrijheidsbond niet. Er is behalve met haar ook correspondentie met andere leden uit die vrouwengroep bewaard gebleven,

¹⁷ Inv.nr 376

¹⁸ B.D. van der Velden, "De archieven van Elisabeth van Dorp, Haags advocate van 1903-1915", in *Pro Memoria* 4.1. (2002) p. 191

onder wie May Moolenburgh, Jo Schoonenberg Lenderink, Miep Doorman, L. Kappeyne van de Coppello-Wijgers, A.M. Koek-Mulder en M.J. Baale. Bij de verkiezingen van 1922 won de Liberale Partij van Van Houten één kamerzetel. Van Dorp viel de eer te beurt deze in te nemen. Van 1922-1925 zat zij in de Tweede Kamer en was zij dus tevens fractievoorzitster (een 'éénvrouwsfractie'). Van Dorp had als lid van de Bloemendaalse elite goed genetwerkt. De Van Houten's waren haar burens, dochter Marie van Houten was Van Dorp's secretaresse. Ook de partijgenoot Van Hardenbroek woonde met zijn familie om de hoek. Samen met de correspondentie van een andere vriend van de familie, Anton van Gijn, is een goed beeld van de liberale 'inner circle' te verkrijgen. Tijdens haar kamerperiode bleek Van Dorp een felle tegenstandster van protectionisme en een voorstandster van vrijhandel en ontwapening. In 1923 stemde zij op budgettaire en principiële gronden tegen de Vlootwet en werkte zij hard aan een voorstel tot hervorming van de kieswet, maar vlak voor de bespreking trok zij het voorstel weer in. Na de val van het kabinet in 1925 stapte Van Dorp uit de Liberale Partij omdat zij teleurgesteld was in haar protectionistische koers. In 1927 keerde zij terug in de Liberale Staatspartij 'De Vrijheidsbond'. Van 1930-1933 en van 1935 tot 1936 zat zij in het hoofdbestuur van deze partij.

Fasen van selectie

Het bewaren is voor Van Dorp, die een voor haar tijd bijzondere loopbaan had, een bewust proces, dat blijkt al uit haar eerste dagboek¹⁷, dat veel meer een autobiografisch verslag blijkt. Waarschijnlijk tussen 1901 en 1906 schrijft zij, voor de latere lezer bestemd, gedeeltelijk een oud dagboek over, herschrijft passages daaruit en vernietigt bewust bepaalde onderdelen.

"Ik heb de bladen hierover [haar eerste verliefdheid met Hans Burckhardt een 'lieve, goede, zeer aristocratische man' uit Basel, die besluit een andere, rijke vrouw te trouwen] er maar uitgescheurd, nu ik zelf begrijp hoe weinig 't te betekenen had, hoe onrijp ik was, vond ik dat prettiger. 't Een en ander over die jaren teken ik aan."

Er zijn lacunes in het archief. Van Dorp heeft een serie kopieën van uitgaande brieven aangelegd, voorzien van alfabetische indices met de namen van de ontvangers. De serie van 1906 tot 1929 is zelfs genummerd. Waarschijnlijk is Van Dorp in 1903, toen zij haar advocatenkantoor opende, met de archivering van haar uitgaande brieven begonnen. Naast de zakelijke correspondentie vinden wij hier ook correspondentie met anderen terug. Zo kunnen wij zien welke periodes ontbreken: kopieën van uitgaande brieven uit de jaren 1903 tot en met 1906, uit de eerste helft van 1909 en de jaren 1913 en 1914. Twee van de uitgaande brievenboeken zijn pas na de acquisitie door het IIAV aangeboden bij een antiquair en in 2001 gekocht en toegevoegd aan haar archief.¹⁸ Wie weet komen ook het eerste brievenboek over de periode 1903-1906 en de boeken van 1909 en 1913/14 op deze manier nog boven water. Wat de dagboeken betreft: wij vinden deze niet over de jaren 1900 tot 1917.¹⁹ Deze lacune zou iets te maken kunnen hebben met de

¹⁹ Uitzondering: reisverslag met G. Vissering door België, gedateerd 31 augustus 1902. Drie bladen zijn te vinden in het dagboek inv.nr 376.

affaire Vissering, die voor Van Dorp tot een behoorlijke crisis had geleid: in 1906 'stalkte' zij een dag vóór het huwelijk tussen haar broer Gerard en diens verloofde Dieuwke Beucker-Andreae, wier ouders goed bevriend zijn met de familie van haar geliefde, Gerard Vissering, die op het punt staat als president van de *Javasche Bank* samen met zijn gezin Nederland te verlaten. Zij laat zich bij haar onaan-gekondigd bezoek begeleiden door de schilderes Thérèse Schwartz, zelf verliefd op een getrouwde man²⁰ en dwingt hem tot een gesprek over hun relatie. Van Dorp draagt een pistool bij zich en lost een schot bij het verlaten van zijn huis. Deze schijnt niet gericht op iemand te zijn afgevuurd. Daarna probeert van Dorp zich van het leven te beroven. Gelukkig lukt dat niet; zij herstelt tamelijk snel: in deze periode valt ook de crisis in de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht tussen de *Ultra's* en de *Gematigden*, die een jaar later, in 1907, eindigt met de afsplitsing van de gematigde vleugel, aangevoerd door Van Dorp en Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck, met wie zij toen inhoudelijk nog op een lijn stond.²¹ òf zij had het te druk om in die tijd dagboeken vol te schrijven, òf zij heeft besloten deze later te vernietigen om aan deze moeilijke tijd niet herinnerd te worden en het ook anderen niet mogelijk te maken aantekeningen uit deze levensfase te herlezen. Toch heeft Van Dorp er niet voor gekozen om alle documenten rond haar ongelukkige liefde te vernietigen. Sterker nog: een serie brieven die zij van Vissering ontving, is apart gebundeld en genummerd zodat zij deze als bewijs kon gebruiken in gesprekken met anderen die wel eens twijfelden aan Van Dorp's verbeelding en de realiteit in deze kwestie. Wie weet hebben de erven het selectieproces²² verder doorgevoerd dan Van Dorp zelf van plan was: toen in 1998 Van Dorp's enige nicht en erfgename²³ Stan van Dorp was overleden, kwamen de archieven van haar zolder verdeeld over 3 jaar binnen bij het IIAV: in 1998 de eerste 4m, in 2000 2,5m en in 2001 nog eens 3m. Dat laat ons vermoeden dat het archief voor de overdracht goed bekeken is en misschien niet volledig overgedragen.²⁴ De nicht van Van Dorp, Constance ("Stan") van Dorp, was, net als haar tante, ongetrouwd gebleven en had het archief van haar tante een halve eeuw op zolder van haar huis in Katwijk bewaard. Van Dorp had Nederland in 1940 verlaten, waarschijnlijk omdat zij represailles vreesde van de NSB-er en econoom R. van Genechten, die op dat moment benoemd werd tot Procureur Generaal van het gerechtshof in Den Haag en bekend stond om zijn fanatieke en wraakzuchtige gedrag speciaal bij de vervolging van mensen, die zich in de meidagen van 1940 tegen zijn partijgenoten misdragen zouden hebben, of die tijdens de bezetting openlijk van hun antinationaalsocialistische gezindheid blijk gaven.²⁵ Van Dorp had Van Genechten in 1933/34 van repliek gediend door haar kritiek op zijn meerwaardetheorie zelf uit te geven²⁶ nadat haar bijdrage door *De Economist* geweigerd was. Van Genechten was toen lid van de redactie. Haar weg leidde haar

²⁰ Anton Duyl. Deze laat zich scheiden en trouwt met Thérèse Schwartz. Cora Hollema, medeauteur van het boek: Thérèse Schwartz (1851-1918) een vorstelijk portrettiste, transcribeerde de brieven van Thérèse aan Van Dorp in 2004. Ik ben in het bezit van een papieren kopie.

²¹ Zij verwoordden hun kritiek aan de VvVK in de brochure E.C. van Dorp en E.W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, *Een knuppel in het hoenderhok*, 1907

²² Selectie hoeft niet vernietiging te zijn. Het kan hier ook gaan om het afzonderen van stukken van het overgedragen archief. Zo is er sprake van een dagboek en andere archiefstukken die nog bij leden van de familie van Van Dorp berusten.

²³ Testament van Van Dorp 1939 inv. nr 526

²⁴ Met dank aan Annette Mevis voor informatieverlening uit de archiefbeheersgegevens.

²⁵ Lemma over Genechten: www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/genechten

via Turkije, waar zij op uitnodiging bij de man van haar in 1939 overleden vriendin Jenny Visser-'t Hooft, eerste vrouwelijke alpiniste, verbleef. Haar paspoort vertelt ons dat zij enkele maanden later via Irak, Syrië en India naar Nederlands-Indië reisde en zich vestigde in Bandoeng op Java, niet ver van Semarang, waar haar vader in de vorige eeuw een drukkerij en uitgeverij had opgericht. Zij werkte aan de Technische Hogeschool als docent voor economie en plande een reis naar Amerika en een nieuwe economische publicatie. Haar dagboeken uit deze periode zijn gedeeltelijk door waterschade onleesbaar. Door de Japanse bezetter werd zij geïnterneerd in het vrouwenkamp Ambarawa 9. Op 3 mei 1945 werd zij getransporteerd naar Banjoe-Biroe 10, waar zij overleed op 6 september 1945, drie weken na de Japanse overgave en een dag na haar 73ste verjaardag.

Van Dorp wordt feministisch erfgoed

Het Internationaal Informatiecentrum en Archief van de Vrouwenbeweging, in 1935 opgericht, toen nog zonder de tweede 'I' voor 'Informatiecentrum' in de naam²⁷, had in 1937 Van Dorp en andere vrouwen benaderd, die een belangrijke bijdrage hadden geleverd aan de verbetering van de positie van vrouwen in Nederland.²⁸ Door het beantwoorden van een lijst met elf vragen werden de benaderde vrouwen in staat gesteld over hun motieven, ervaringen, prestaties en hun mening over het effect van hun inzet in de vrouwenbeweging verslag uit te brengen. Alleen in het archief van Van Dorp vinden wij een doorslag van haar antwoorden die zij 1939 aan Rosa Manus stuurde, een van de drie oprichtsters.²⁹ Het duurt twee jaar voor Van Dorp de vragenlijst invult die zij in 1937 in Engeland ontvangt en waarmee zij het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) ten dienste wil zijn bij het verzamelen van biografische gegevens en het inrichten van een archief over de vrouwenbeweging. Van Dorp had na de dood van haar moeder in 1935 besloten om een boek in het Engels over de rentetheorie te schrijven omdat zij in Nederland problemen voorzag bij het vinden van een uitgever en om leesbaar te schrijven voor internationaal publiek³⁰. Op het moment dat zij de vragenlijst beantwoordt is zij nog op zoek naar passende woonruimte in Nederland. Van Dorp kijkt terug op haar bijdrage aan de vrouwenbeweging. Het initiatief van de oprichtsters van het IAV waardeert zij zeer. Wat opvalt is, dat zij haar bijzondere waardering voor het werk van Rosa Manus en Johanna Naber uitsprekt, maar Willemijn Posthumus-van der Goot met geen woord noemt. Voelt zij zich verheven boven de eerste Nederlandse vrouw die in 1930 in de economie is gepromoveerd?³¹ Haar ervaringen met de vrouwenbeweging beschrijft Van Dorp zeer negatief. Van de vrouwen uit de beweging ervoer zij nooit steun en zij voelde zich niet thuis tussen alle "ijdeluiterij en concurrentie onder de vrouwen".

²⁶ E.C. van Dorp, *Dr. Van Genechten's zonderlinge Ondernemer en de Meerwaarde-Kritiek op Verminderde Meeropbrengsten*, door Dr. R. van Genechten, redacteur van de *Economist*. *Geschreven als bijdrage voor de Economist op uitnodiging der redactie en door deze geweigerd*. Haarlem 1934

²⁷ IIAV sinds 1988

²⁸ Archief van het IAV, inv.nr 472. In 1947 werd een meer uitvoerige lijst verstuurd, waarop ook vele reacties binnen kwamen. Zie dezelfde bron in het IIAV te Amsterdam.

²⁹ Naast W.H. Posthumus van der Goot, en Johanna Naber, historica.

³⁰ E.C. van Dorp, *A simple theory of capital, wages and profit or loss. A new and social approach to the problem of economic distribution*, London, 1937.

³¹ F. de Haan, A. Mevis, "W. H. van der Goot". Zij kon naar eigen zeggen als econome geen werk vinden. In: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* www.iisg.nl/bwsa/bios/goot.html [geraadpleegd 1-3 2009]

Haar motivatie om deel te nemen aan de vrouwenbeweging kwam tot stand omdat zij deze als uitvoering van haar democratische gedachte zag. Zij beperkte haar deelname in de vrouwenbeweging, waarbij de keuze viel op bestuursfuncties die te maken hadden met haar eigen wetenschappelijke werkring. Zo was zij voorzitter van de juridische commissie van de International Council of Women (ICW) van 1914 tot 1920, waarvoor zij naar eigen zeggen nooit waardering gekregen heeft van de leidsters van de Nederlandse vrouwenbeweging. Een uitzondering daarop vormt Johanna Naber. Van Dorp refereert aan een toespraak die zij hield ter gelegenheid van Naber's tachtigste verjaardag die op het IAV in 1939 was gevierd. Van Dorp bewonderde Naber's publicatie, *Overheersing en Vrijwording*, over de Nederlandse geschiedenis tijdens de Franse tijd. Naber mocht niet studeren en had geschiedenis als autodidacte gestudeerd. Toen zij in 1904 voor haar werk van de Teylers Stichting een prijsvraag had gewonnen, reageerde Colenbrander met een recensie, waarin hij haar gebruik en verantwoording van de gebruikte archieven scherp kritiseerde. Hij publiceerde een bijna identiek werk vijf jaar later.

Terug naar de elf vragen uit de lijst van het IAV: op de vraag wat haar bijdrage was tot de vrouwenbeweging ziet zij haar verdienste vooral in haar economische prestaties en haar bestuurlijke inzet voor de Volkenbond, waarbij zij zich met natuur- en scheikundige Nobelprijswinnaar Marie Curie³² vergelijkt. Zij vermoedt dat Curie, net als zij zelf, in isolatie moest werken, uitgesloten van het wetenschappelijk bedrijf, maar desalniettemin met goed resultaat: "Ik heb met mijn boek Nederland een plaats in de ontwikkeling van de economie gegeven. Daarmee heb ik bewezen dat mijn denkwerk superieur is aan dat der mannen."

Van Dorp lijkt de resultaten van Heymans' onderzoek uit 1911 op dit punt van haar wetenschappelijk leven toch maar aan haar laars te lappen. Van de Laar bespreekt in 1992 het vernieuwende karakter van Van Dorp's visie op het wisselkoersdebat, het rentevraagstuk en de koopkrachtpariteit. Hij komt echter tot de conclusie dat hij de mening van Van Dorp niet deelt dat zij de economische wetenschap de weg heeft gewezen uit het chaos waarin deze naar haar mening verzeild was geraakt. Dat neemt niet weg, zo vervolgt Van de Laar, dat onze eerste vrouwelijke econoom een plaats verdient in elke geschiedenis van de ontwikkeling van de economische wetenschap in Nederland. Het verschijnen van een monografie ware ten zeerste toe te juichen.³³ Van de Laar kende het archief van Van Dorp toen nog niet, de correspondenties met nationale en internationale economen bevestigen zijn waarneming dat Van Dorp voor haar artikelen het contact met vakgenoten niet schuwde. Het archief van Van Dorp voldoet daarmee aan de door Dorsman gegeven definitie van een wetenschapsarchief.³⁴ Het bestuderen van de correspondenties met de economen K.E. Boulding, E. Cannan, G. Cassel,

³² De biografie van Marie Curie van de hand van haar dochter, Irène Joliot-Curie, met de titel *Madame Curie*, was in 1937 verschenen en die had Van Dorp zeker gelezen.

³³ H.J.M. van de Laar, "Elisabeth Carolina van Dorp, een strijdlustige juffrouw" in: *Van Amsterdam naar Tilburg en toch weer terug, opstellen aangeboden aan dr. Joh. De Vries t.g.v. zijn afscheid als hoogleraar economische geschiedenis aan de KUB op 16 okt. 1992, 1992.*

³⁴ Genoemd door Leen Dorsman tijdens het symposium wetenschapsarchieven Noord Hollands Archief op 9 maart 2009: de criteria voor wetenschapsarchieven zijn: nationale/internationale betekenis, eredoctoraat/ Nobelprijs, universitaire functies, bestuursfuncties en maatschappelijke betekenis.

J. Schumpeter, J.M. Keynes, F.A. Hayek, F.H. Knight, M.P. Marshall, W.C. Mees, de Pierson's (J.L. en J.W.), A. Ricardo, de Verrijn Stuarts (C.A., E. en J.M.), F.W. Taussig, I. Fisher en J. Tinbergen kan daar te zijner tijd meer licht op werpen.

Middels een andere vraag die onderdeel uitmaakte van de lijst die het IAV aan de veteranen van de vrouwenbeweging had gestuurd, wilden de oprichtsters van het vrouwenarchief weten hoe Van Dorp dacht over de nieuwe generatie vrouwen: "Weerzinwekkend vind ik coctailende dames met bloederige nagels die schaamtelos het seksuele uitleven."

Van Dorp uit haar kritiek op het regime van Hitler en is blij met het Nederlandse verzet waaraan ook vrouwen deelnemen. Zij is tevreden met het feit dat het aantal betaald werkende vrouwen in Nederland stijgt. Van Dorp uit haar wens op een eredoctoraat in de economie maar betwijfelt of dat onder de politieke omstandigheden in Nederland een reële wens is.

Afbeelding 4. Links F. Kist, rechts S. Neugebauer, op de voorgrond honderden ingekomen brieven uit het archief van Van Dorp, gesorteerd op achternaam van ca. 800 afzenders. 2002

Ontsluiten, die rijkdom!

Honderd jaar nadat Van Dorp in haar dagboek had geschreven dat zij zich als historisch belangrijk ervoer, zorgde een van haar achternichten ervoor dat het archief van Van Dorp overgedragen werd aan het IIAV. Het lijkt erop dat de wens uit 1899 van Van Dorp in vervulling was gegaan. En niet alleen voor Van Dorp, maar ook voor de opvolgers van de oprichtsters van dit erfgoedinstituut. En natuurlijk de ‘achternichten’ van Van Dorp die nu aan de slag gaan!

Naar aanleiding van de vraaglijst die in 1937 was rondgestuurd, hadden vijftig vrouwen geantwoord. Een begin voor de collectie en archieven naast het verzamelen en ontsluiten van vrouwenliteratuur was gemaakt. Het was natuurlijk leuk geweest als het IAV en later het IIAV erin was geslaagd, alle persoonsarchieven van de benaderde vrouwen te mogen beheren en voor onderzoek toegankelijk te maken. Van de vijftig vrouwen van deze toenmalige *veteranen* van de vrouwenbeweging die wij nu eerste golf feministes noemen, die hadden gereageerd op de vragenlijst, beheert het IIAV op dit moment echter maar elf persoonsarchieven. En deze archieven zijn dan ook nog eens bij lange na niet zo omvangrijk als het archief van Van Dorp, dat na bewerking bijna 6 meter omvat. In omvang en inhoud vergelijkbare archieven zijn er maar twee andere archieven te noemen: dat van Johanna Naber (2,3m) en Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck (4,8m). Het Nationaal Archief beheert het archief van een van de in 1937 benaderde veteranen, Frida Katz (1,6m) en het IISG het grotere deel van het archief van Henriëtte van der Meij (IIAV en IISG samen 0,52m), eveneens genoemd op de veteranenlijst van 1937. Kijken wij naar de nalatenschap van documenten van gepromoveerde vrouwen uit de eerste feministische golf in Nederland, hebben wij naast de omvangrijke bron van Van Dorp alleen documenten van M.J. Baale (gepromoveerd 1903 in de klassieke letteren in Amsterdam, 0,24m, wij kwamen haar al tegen als lid van de vrouwengroep van de Vrijheidsbond!), Betsy Bakker-Nort (gepromoveerd in de rechten 0,12m) en het archief van Johanna Westerdijk (promoveert 1906 in de biologie, 2,3m) tot onze beschikking.

In 2004 sloot ik, als een van de twaalf archivariissen die sinds 1992 meewerkten aan de professionalisering van de archiefafdeling van het instituut³⁵, samen met mijn collega Fifine Kist, de inventarisatie van het persoonsarchief van E.C. van Dorp af.³⁶

De 1390 archiefbestanddelen van de online te raadplegen inventaris omvatten brieven van en voor Van Dorp, dagboeken en agenda's, familiefoto's en vakantiekiekjes, knipsels en aantekeningen over gelezen literatuur, financieel beheer van haar bezittingen, concepten en publicaties van feministische, juridische, eco-

³⁵ F. de Haan en A.Mevis, "The IAV/IIAV's Archival Policy and Practice-seventy Years of Collecting, Receiving, and Refusing Women's Archives (1935-2005)", in: *Traveling Heritages New perspectives on collecting, preserving and sharing women's history*, S. Wieringa (ed.) Amsterdam 2008, p.39

³⁶ Inventaris van het archief van Elisabeth Carolina van Dorp (1872-1945) 1848-1948, online beschikbaar via www.iiav.nl/inventarissen/Dorp_inv.doc [geraadpleegd 1 maart 2009]. Er bestaat ook een overzicht met afbeeldingen van haar archief: "Hoe moet het verder met de wereld als ik niet meer leef? Het persoonsarchief van mr Elisabeth Carolina van Dorp (1872-1945): advocate, economie, liberaal Tweede-Kamerpolitica en feministe" zie www.iiav.nl/scripts/wwwopac.exe?&DATABASE=sitemap&%250=596 [geraadpleegd 1 maart 2009]

nomische en politieke teksten. Zij documenteerde haar literair werk en recensies daarop nauwkeurig en noemt dit laatste zelf de 'rubriek ijdelheid'. Geeft dit archief een bijna sluitend beeld van haar leven? In ieder geval is dit persoonsarchief het omvangrijkste archief van een gepromoveerde vrouw uit de eerste helft van de twintigste eeuw dat wij tot nu toe kennen.

Dit archief is geen illusie!

In september 2006 publiceerde de redactie van het *Archievenblad* een themanummer over vrouwen en archieven. Daarin schreef J. Dane een bijdrage waarin hij zijn gedroomd archief omschrijft:

“Voor een biograaf bevat het gedroomde (persoons)archief van zijn held of heldin kindertekeningen, een poëziealbum, schoolrapporten, agenda's, correspondentie met vrienden, familieleden en collega's, dagboeken, adressenboekjes, telefoonboekjes en graag ook nog notitieboekjes waarin genoteerd staat wanneer – en als het ook nog even kan waar – welke poëziebundels, en andere boeken gelezen werden.”

Dane sluit de opsomming met de verzuchting af: helaas, dit gedroomde archief is een illusie. Dat kunnen wij van het archief van Van Dorp niet zeggen. Judy Dicken introduceert in haar artikel over onderzoek in literaire archieven het begrip *archival literature*, een genre waarin de archivaris een belangrijke positie inneemt tussen een literair archief en het publiek.³⁷ De gegevens uit het archief van Van Dorp leveren genoeg stof om haar leven en haar tijd te reconstrueren. Inclusief sinterklaasgedichten, literatuurlijsten van gelezen boeken en een lijst van familieleden die in het bezit zijn van het rijbewijs, van wie zij zich zelf op nr. 1 kan zetten.

Dit artikel laat zien hoe Van Dorp in de vorming van haar archief op deze reconstructie heeft aangestuurd. Hier ligt een stuk geschiedenis en de nalatenschap van een persoon wier leven en werk opgerakeld gaat worden. Mieke Aerts beklemtoont in haar artikel over 'Het Belang van minder bekende Nalatenschappen' in het zelfde themanummer van het *Archievenblad* het belang van historische archieven los van de discussie om zogenaamd historisch belangrijke personen. En het lijkt alsof zij Van Dorp's aantekening over de schaduwbeelden herhaalt: het belang van menselijke documenten, afgescheiden van de persoon die ze naliet. Het archief van Van Dorp is uniek in Nederland en dat verdient aandacht. Vuur, liefde, as en pijn zullen dan misschien een nieuwe betekenis krijgen.

³⁷ J. Dicken, "Twentieth-century literary archives: collecting policies and research initiatives" in: *New Directions in Archival Research*, ed. M. Procter & C.P. Lewis, Liverpool 2000, p 81.